

UOT 911.3:63

ABŞERON İQTİSADI RAYONUNUN AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSİ

ABDULLAYEVA ZOYA HAMLET QIZI

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

VƏLİYEV ALLAHVERDİ CAMAL OĞLU

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

e-mail:sdu.elmihisse@mail.ru

Açar sözlər: *Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu, kimyəvi vasitələr istehsalı, quru subtropik, aqrar-sənaye kompleksi, kənd təsərrüfatı, iqtisadi rayon, integrasiya.*

Məqalədə Abşeron iqtisadi rayonunda aqrar-sənaye kompleksinin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında araşdırmalar öz əksini tapır. Bazar iqtisadiyyatının təsiri altında ölkənin kənd təsərrüfatının sahə və ərazi strukturunda daimi dəyişikliklər gedir. İqtisadi rayonun potensial imkanlarının iqtisadi-təsərrüfat göstəriciləri bəzi aqrar sənaye integrasiyalarını müəyyənləşdirmişdir.

Aqrar sənaye kompleksi müxtəlif və geniş əlaqələrə malik olan istehsal sahəsidir. Müasir dövrdə ASK-nin ayrı-ayrı bölmələrinin səmərəli surətdə əlaqələndirilməsi və idarə edilməsi böyük aktualıq kəsb edir. Aqrar sənaye kompleksinin müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən, lakin dialektik vəhdət təşkil edən istehsal təmayüllü sahələrinin müəyyən qismi kompleks əmələ gətirən sahələr kimi üç bölməyə ayrılır:

- 1) kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsal edən və həmçinin bu sahənin istehsal-texniki xidmətini təmin edən maşınqayırma sənayesi, mineral gübrələr və kimyəvi vasitələr istehsalı üzrə sənaye sahələri, meliorasiya texnikası sənayesi və s.
- 2) kənd təsərrüfatının özü-əkinçilik və heyvandarlıq.
- 3) kənd təsərrüfatı xammalının emalı sənayesi.

Aqrar sənaye kompleksinə - tədarük, bütün infrastruktur sahələri arasında əlaqələr yaradan və onlara məhsulu qablaşdırılma, kommersiya, nəqliyyatdaşınma, saxlanılma, rabitə, mədəni-məişət, sosial və s. xidmət göstərən sahələr daxildir. İnkişaf etmiş ölkələrdə (İEO) ASK-nin bu 3 fəaliyyət sahələri arasında nisbət 3:1:6-dır. Lakin keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə kənd təsərrüfatının payı Qərbi ölkələrinə nisbətən yüksəkdir. Bu tip ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, o cümlədən, yeyinti sənayesi zəif inkişaf etmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEO) ənənəvi istehlak (əmtəlik) kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edir. Kənd təsərrüfatı xammalının emalı sənayesinin payı inkişaf etmiş ölkələrdə sürətlə artır. Məsələn, ABŞ-da bu sahənin payına bütün ərzaq məhsulunun təxminən 75%-i düşür.

Hazırda yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar istehsalda baş verən dəyişikliklər “biotexnoloji inkişaf” mərhələsindədir, yəni indiki mərhələ biotexnologiyaların geniş istifadəsilə səciyyələnir.

İEO-də kənd təsərrüfatı XX əsrin əvvəllərində əməktutumlu, 40-60-cı illərdə kapitaltutumlu, son illərdə elmtutumlu sahəyə çevrilmişdir. İEO-də 1960-cı illərdə müasir aqrotexnika əsasında kənd təsərrüfatının yeniləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır. “Yaşıl inqilab” adlandırılan bu prosesin üç tərkib hissəsi mövcuddur: yeni mədəni bitki növlərinin, ilk növbədə, taxıl bitkilərinin; suvarılan sahələrin genişləndirilməsi; kənd təsərrüfatının mexanikləşdirmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, mineral gübrələrdən və bitkilərin mühafizəsi üçün kimyəvi vasitələrdən fəal istifadə. “Yaşıl inqilab” nəticəsində taxıl bitkilərinin məhsuldarlığı 2-3 dəfə çoxalmış, Çin, Hindistan, İndoneziya, Pakistan, Tailand və digər ölkələr özlərini taxılla tam təmin etməyə başlamışlar.

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafını müəyyən edən amillərdən biri də əhalinin sayının artması, əkin yerlərinin genişlənməsi və intensiv inkişaf yolunun seçilməsidir. Ümumyyətlə kənd təsərrüfatı əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin etməklə yanaşı, həm də məşğulluğun təmin olunmasında müstəsna rol oynayır. Hesablamalar göstərir ki, son illər ümumi daxili məhsulda aqrar sektorun payı 9,2 % olmasına baxmayaraq, bu sahədə çalışan əhalinin say göstəricisi isə 39,2 % olmuşdur. Göründüyü kimi aqrar sektor məşğul olan əhalinin sayına görə iqtisadiyyat sahələri arasında birinci yerdə durmuşdur. Hazırda Azərbaycanın əhali məşğulluğunda “aqrarlaşma” fonu xeyli artmışdır.

Geniş potensiala malik ölkəmizdə idxalı əvəz edən yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artması ciddi aqrar siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. “Azərbaycan respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”(2004-2008-ci və 2009-2013 cü illər) kənd təsərrüfatının növbəti mərhələdə inkişafına dəstək verən tarixi bir sənəddir. Bu proqramdan irəli gələn tədbirlər planının həyata keçirilməsi neftlə məhdudlaşan ölkəmizdə qeyri neft sektorunun, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Çoxsahəli kənd təsərrüfatına malik olan Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda aqrar sənaye kompleksinin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Abşeron iqtisadi rayonunda yaranan, bir-birilə əlaqədə olan təbii komponentlərdən təşkil olunmuş landşaftlar, ərzi təşkilinin təkmilləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Ərazinin xüsusi aqroiqlim ehtiyatları qiymətli cənub bitkiləri olan zəfəran, badam, püstə, əncir, zeytun yetişdirməyə, ağ və qara şanı üzüm sortları, dadlı Zirə qarpızı və bir çox tərəvəz növlərini becərməyə imkan verir.

Abşeron iqtisadi rayonu respublikamızın kənd təsərrüfatı regionlarından biri olub Sumqayıt şəhərini və Abşeron kənd rayonunu özündə birləşdirir. Son dövrlərdə yeni Qobustan və Xızı inzibati rayonlarının əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, Abşeron rayonunun sərhədlərində dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalı sənaye istehsalından fərqli olaraq bioloji qanunlar əsasında inkişaf edən təbii proseslərlə bağlıdır.

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsidir. Abşeron iqtisadi rayonu özünəməxsus kənd təsərrüfatına malikdir. Rayonun təbii iqlim şəraiti kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahələrinin inkişafı üçün əlverişlidir. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda şəhər əhalisinin sayının sürətlə artması əkinə yararlı torpaq sahələrinin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. Beləki, əkin yerləri sovet dövründə 30 min ha-dan 2012-ci ildə 4,7 min ha-a qədər azalmışdır. 2012-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən əkin yerlərinin 2,8 min hektarı Xızı, 1,2 hektarı Abşeron rayonu və 0,7 min hektarı Bakının payına düşür. Bu iqtisadi rayonda əkin sahələrinin çox hissəsində taxıl və yem bitkiləri, nisbətən az hissəsində isə tərəvəz, bostan və üzüm əkilir. 2011-2012-ci illərdə Abşeron iqtisadi rayonunda 15,2 min ton üzüm, 29,1 min ton tərəvəz, 3,7 min taxıl, 1,1 min ton bostan məhsulları, 5,8 min ton meyvə istehsal edilmişdir.

Abşeronun iqlimi quru subtropik iqlim olub, istehsalın ərzi təşkili üçün optimal təbii-iqtisadi şərait yaradır. Ərazidə bitkilərin inkişaf fazası üçün fəal temperaturların cəmi 4000-4500°-dir. Maksimum temperatur iyul ayında müşahidə olunur. İyulun orta temperaturu 24-26°, maksimal temperatur isə 42°-yə bərabərdir. İlin 260-290 günü şaxtasız keçir. İlin 217-244 günü havanın orta temperaturu 10°-dən yuxarı müşahidə olunur(aprelin 10-14-dən başlayaraq noyabrın 17-20-dək). İl boyu fəal temperaturun nisbətən sabit qalması, günəşli günlərin çox olması Abşeron iqtisadi rayonunda ərazinin təsərrüfat cəhətdən mənimsənilməsi və inkişafı üçün İlkin əlverişli şərait yaradır. Ərazidə boz-qonur, boz, boz-qəhvəyi və s. torpaqlar yayılmış, Ceyranbatan su anbarı, Samur-Dəvəçi və Abşeron kanalları çəkilmişdir. Respublikanın coğrafi əmək bölgüsündə taxılın 7 %-i, tərəvəz-bostan bitkilərinin 16%-i, ümumi ətin 7,6 %-i, südün 3,4 %-i, yumurtanın isə 25,7 %-i Abşeron kənd təsərrüfatı rayonunda istehsal olunur.

Bu rayonunun potensial imkanlarının iqtisadi-təsərrüfat göstəriciləri bəzi aqrar-sənaye inteqrasiyalarını müəyyənləşdirmişdir.

Subtropik aqrar-sənaye inteqrasiyası. Qədim dövrlərdən bəri Abşeron yarımadasında zəfəran bitkisi becərilir. Zəfəran çoxillik soğanaqlı bitkidir. Oktyabr-noyabr aylarında novruzgülünə bənzər çiçək açır. Çiçəyin içərisindən sarı rəngli zərif tellər yığılaraq xüsusi sobalarda termik üsulla qurudulub emal edilir. Abşeronda həyətəni sahələrdə də zəfəran bitkisi becərilir. Zəfəran bitkisinin məhsulunun həcmi çox az, qiyməti isə yüksəkdir. Zəfəran cövhərindən nadir tibb preparatların hazırlanmasında istifadə edilir. Onun tərkibində gözün görmə qabiliyyətini artıran, maddələr mübadiləsini tənzim edən, insana xoş əhval-ruhiyyə bəxş edən maddələr vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, keyfiyyətinə görə İtaliya və Fransada əkilən zəfərandan üstün olan Abşeron zəfəranının istehsalı keçən əsrin 90-cı illərindən bəri xeyli azalmışdır.

Bununla yanaşı, ölkəmiz ən mühüm sənaye əhəmiyyətli nar, heyva, badam, zeytun, əncir, müxtəlif ədviyyatlar və s. sahələr üzrə ixtisaslaşmış regionlardan biri kimi də məşhurdur. Son onilliklərdə Abşeronda zeytunçuluq aqrar-sənaye inteqrasiyası formalaşmışdır. İndi Abşeronda xarici növlərlə yanaşı, uzun illərdən bəri yerli şəraitə uyğunlaşmış yeni zeytun növləri yaradılmışdır. Burada «Azərbaycan», «Şirvan», «Buzovna», «Bakı» və digər yerli zeytun növləri becərilir. İqtisadi rayon ərazisinin 2,1 min ha bağ sahəsindən təqribən 1,5 min ha zeytun bağlarıdır. Bunun 720 hektarından məhsul yığılır. Respublikamızda zeytun məhsulu emal edən yeganə müəssisə Maştağa Konserv Zavodu olmuşdur. Zavodda texnoloji əsaslarla uzun illər zeytun emal olunmuşdur.

Zeytun əmtəlik əhəmiyyətə malikdir. Hazırda respublikamızda üç növ zeytun əkilir: Azərbaycan zeytunu, armudu zeytun və şirin zeytun. Zeytunun quru çəkisinin 80 %-i yağdır. 1 kq zeytun tutmasının qidalılığı 2050-2389 kilokaloriyə bərabərdir. Zeytun meyvəsindən əsasən qida məqsədi ilə zeytun yağı, turşu hazırlanır. Zeytun plantasiyaları Hövsan, Qala, Bilgəh, Zığ, Maştağa və Abşeron rayonu ərazisindədir. Abşeron iqtisadi rayonunda son illər 700-800 ton zeytun yığılaraq emal olunur. Zeytundan bir çox xəstəliklərin müalicəsində, ətriyyatda, toxuculuq sənayesində geniş istifadə olunur.

Üzümçülük-tərəvəzçilik aqrar-sənaye inteqrasiyası. Abşeron rayonu uzun illər respublikamızın mühüm üzüm və tərəvəz istehsal edən regionlarından biri olmuşdur. Ərazinin təbii kompleksi süfrə üzümünün yetişdirilməsinə şərait yaratmışdır. «Ağ şanı», «Qara şanı», «Sarı gilə» və s. süfrə üzüm sortları çox şəkərliliyi ilə seçilir. Üzümçülük aşağıdakı areallarda cəmlənmişdir: Samur-Dəvəçi kanalı boyu və dəniz sahili zonalarda. Rayonda ümumi bitkiçilik məhsulları tərkibində üzümün xüsusi çəkisi hələlik 20 %-dən çox deyildir. Üzüm əkin sahəsi Bakı və Sumqayıt şəhərlərində *ətraf* yaşayış qəsəbələrini ərazisinin və Abşeron inzibati rayonunun çox hissəsini özündə birləşdirir. Hələ, XIX əsrin 40-cı illərində Abşeron Azərbaycanın əsas üzümçülük rayonlarından biri hesab edilirdi. Yarımadaının bağlarından hər il 7 min putdan 10 min putadək üzüm toplanırdı. Satışa və şəxsi istehlaka sərf olundandan sonra yerdə qalan məhsuldan hər il doşab, qurudulmuş üzüm (kişmiş, mövüc) və s. hazırlanırdı. Üzüm istehsalı dəyişkən iqtisadi göstəricilərə malikdir. 2011-2012-ci illərdə bu iqtisadi rayonda 15,2 min ton üzüm istehsal olunmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, Abşeron iqtisadi rayonu keyfiyyətli üzüm məhsulları istehsalına görə fərqlənir. Xüsusilə süfrə üzümü bu ərazidə daha çox istehsal olunur. Bundan əlavə, rayon şanı üzüm sortları ilə də məşhurdur.

Abşeron rayonunun kənd təsərrüfatı sistemində üzümlə yanaşı, tərəvəz istehsalı da mühüm yer tutur. Burada pomidorun 49%-i avqust, 19 %-i sentyabr, 20 %-i oktyabr, 10 %-i isə noyabr ayında istehsal olunur. Örtük altında tərəvəz, həmçinin dekorativ bəzək güllərinin becərməsinə son illər daha çox diqqət yetirilməkdədir. Tərəvəzçilik iqtisadi rayonda yaşayan yerli əhalinin ənənəvi təsərrüfat sahəsi olmaqla əhalinin tərəvəzlə təchizatında mühüm rola malikdir.

Şəhərətəfi quşçuluq və süd-ət heyvandarlıq inteqrasiyası. Abşeronda südlük və ətlik maldarlıq mühüm sahələrdən biridir. Heyvandarlıq inteqrasiyalarını təşkil etmək məqsədi ilə sənaye əsaslı heyvandarlıq məhsullarının artırılmasına və son məhsula kimi emalına xüsusi diqqət yetirilir. Abşeron iqtisadi rayonunda heyvandarlığın əsas sahələri ətlik və südlük maldarlıq, qoyunçuluq,

quşçuluq və donuzçuluqdur.

Heyvandarlıq kənd təsərrüfatı istehsalının ən mühüm sahələrindən biri olub onun inkişafı və yerləşdirilməsində yem bazası və mal-qaranın bəslənmə şəraiti mühüm rol oynayır. İqtisadi rayonda heyvandarlığın inkişafı üçün yem bazası və heyvanların bəslənməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. 2011-ci ildə iribuynuzlu mal-qaranın sayı 38,4 min baş olmuşdur, bunun 18,7 min baş Abşeron, 11,6 min baş Xızı rayonunun payına düşür. Qoyun və keçilərin 219,9 min baş olub bunun 106,1 min baş Abşeron, 92,1 min baş Xızı, 18,7 min baş Bakının payına düşür. Qoyunçuluğun inkişaf etdirilməsi üçün Qobustanın qış otlaqları geniş imkanlara malikdir və bu imkanlardan əhəmiyyətli istifadə üçün həmin əraziyə su çəkilməsi, yem ehtiyatlarının artırılmasına əlverişli imkan yaradacaq.

Südlük-ətlik istiqamətli heyvandarlıq sahələrinə bu iqtisadi rayonda daha çox tələbat var. Belə ki, əhalinin xeyli hissəsinin cəmləşdiyi Abşeron iqtisadi rayonunun əhalisinin tələbatını ödəmək üçün südlük inək və keçi cinslərinin sayının artırılması daha məqsədə uyğundur. Quşçuluq bu iqtisadi rayonda ən intensiv inkişaf edən sahədir. Abşeron rayonunda "Bakı broyler", Goradil, Xızı rayonunda Giləzi, Bakıda Hövsan, Buzovna quşçuluq kompleksləri əhalininin ətə olan tələbatının xeyli hissəsini ödəyir. 2012-ci ildə 221,3 milyon ədəd yumurta istehsal edilmişdir.

Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri baxımından bu iqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı üzrə geniş tədbirlər həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatının infrastruktur təminatında yararlı torpaqların suvarılma məqsədilə Abşeron magistral kanalı yenidən qurulur. Abşeron yarımadasının əksər qəsəbə və kəndlərində əkinlərin və həyatyanı sahələrin su təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə 1471,6km uzunluğunda boru xəttinin yenidən qurulması tamamlanmaq üzrədir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının tərkib hissəsi kimi Binəqədi və Xəzər rayonlarında, müasir istixana istiqamətləri, ətlik və yumurtalıq istiqamətli təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Sabunçu və Suraxanı rayonlarında zeytunçuluq və istixana komplekslərinin yaradılması istiqamətində investisiya verilməsi nəzərdə tutulur.

Elmi yeniliyi: Abşeron iqtisadi rayonunda bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ərazidəki geniş əhali kütləsini kənd təsərrüfatına olan tələbatının xeyli hissəsini ödəyəcəkdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda gələcəkdə tarixi ənənələri bərpa etmək məqsədilə əncir, tut, badam, püstə, iydə bağlarının salınması, yerli üzüm, qarpız-qovun, tərəvəz, zəfəran, cırə və digər bitkilərin yetişdirilməsinə şərait yaradılması üçün dövlət tərəfindən investisiya qoyulması nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Ali məktəblər üçün dərslik. (prof. V.Ə.Əfəndiyevin redaktəsi ilə) B.: Bakı Universiteti, 2010, 496 s.
2. Məmmədov R.H. Azərbaycan SSR-in Respublika daxili iqtisadi rayonları. Bakı: APİ, 1989, 760 s.
3. Həsənov T.G. İqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma. Bakı: Bakı Universiteti nəş-tı, 2012, 245 s.
4. Allahverdiyev N.N. Azərbaycan SSR İqtisadi və sosial coğrafiyası, Bakı: Azərənşr, 1991, 269 s.

РЕЗЮМЕ
АГРАРНО-ПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС АПШЕРОНСКОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Абдуллаева З.Г., Велиев А.Дж.

Ключевые слова: Апшеронский экономико-географический район, производство химических средств, сухой субтропический климат, аграрно-промышленный комплекс, сельское хозяйство, экономический район, интеграция

В статье отражены сведения об особенностях аграрно-промышленного комплекса Апшеронского района. Под воздействием рыночной экономики в территориальной структуре сельского хозяйства постоянно происходят изменения. Экономико-хозяйственные показатели потенциальных возможностей экономического района определили некоторые аграрно-промышленные интеграции.

SUMMARY
AQRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF ABSHERON ECONOMIC REGION

Abdullayeva Z.H., Valiyev A.J.

Key words: Absheron economic and geographic area, the production of chemicals, dry subtropical climate, agro-industrial complex, agriculture, economic region, integration

The article contains its specific features of Absheron economic regions agricultural complex. Under the influence of the market economy, the country is going to the constant changes in the structure branch and territorial of agriculture. The economic potential of the region, and economic indicators identified in some agro-industrial integration.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 22.10.2015
Son variant 01.06.2016